

НАУКОВИЙ ПОТЕНЦІАЛ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ

Л. Л. Бабенко, д. і. н., професор

*Полтавський національний педагогічний університет
імені В. Г. Короленка, м. Полтава, Україна*

Історична наука в останні десятиліття суттєво розширила тематичний спектр досліджень, що є закономірною відповіддю на суспільний запит. Внаслідок цього актуалізувалася проблема джерельної бази новітніх наукових пошуків, у контексті якої важливе місце належить архівним фондам радянських органів державної безпеки. Авторка статті ставить за мету розкрити науковий потенціал останніх на прикладі вивчення теми державно-церковних відносин за радянської доби. Ця тема вже знайшла своє відображення у численних працях учених, а також в опублікованих збірниках державно-партійних документів. Безперечно, публікація документів створює умови для аргументованого аналізу процесів і подій, демократизує доступ до їх змісту та можливості наукової інтерпретації. І все ж, на нашу думку, виявлення оригінальних документів ВЧК (ВУЧК)-ДПУ-НКВС-КДБ продовжує відігравати головну роль у реконструкції державно-церковних відносин. Їх залучення до наукового обігу ліквідувало чимало «білих плям» новітньої історії України, зруйнувало стійкі міфологеми радянської історіографії. У галузі вивчення політики державного атеїзму більшовиків документи спецслужб дозволили з'ясувати механізм її реалізації, виявити, у який спосіб здійснювався тотальний контроль над внутрішніми процесами у релігійному середовищі та управління ними.

Ця група джерел має свою специфіку. Вони належать до сфери компетенції правоохоронних органів спеціального призначення з надзвичайними повноваженнями, котрими їх наділяла правляча комуністична партія, одночасно консолідованих у систему радянської державності. Органи спецслужб фактично поєднували інформаційно-аналітичне обслуговування партійного керівництва країни з виконанням каральних функцій. Поняття «безпека держави» ототожнювалося з безпекою режиму правлячої партії. Тому головні зусилля органів спрямовувалися проти політичних супротивників, у тому числі й духовенства різних конфесій.

Використання архівних документів спецслужб як джерела наукових досліджень супроводжується низкою правових та відомчих

нормативних застережень. Зокрема існують обмеження щодо використання документів чи їх фрагментів, котрі не втратили оперативної цінності, становлять державну таємницю або конфіденційну інформацію стосовно окремих осіб тощо. Встановлені й терміни інформаційної консервації окремих груп документів – від 75 до 35 років. У ряді випадків при оприлюдненні фактів, пов'язаних з долями конкретних осіб, що проходять як фігуранти кримінально-слідчих справ, дослідник зобов'язаний враховувати думку членів їх родин.

Джерельна цінність документів спецслужб при вивченні історії державно-церковних взаємин обумовлена багатьма факторами. По-перше, ще на зорі створення ВЧК її керівник Ф. Держинський визначив стратегію участі свого відомства у боротьбі з церквою. Він зазначав, що «...церковну політику розвалу повинна проводити ВЧК, а не будь-хто інший... Лавірувати може тільки ВЧК з єдиною метою – розкладення попів. Будь-який зв'язок з попами інших органів кине на партію тінь – це небезпечна річ» [2, арк. 3]. Таким чином, на весь період радянської історії було визначено головного виконавця антирелігійної стратегії та її алгоритм.

По-друге, оперативно-службова діяльність органів держбезпеки, спрямована проти різних релігійних течій, концентрувалася у спеціально створених підрозділах. Вони спеціалізувалися на виробленні тактичного інструментарію і напрямів розкладення релігійних організацій. Наприклад, у міжвоєнний період у структурі секретно-політичного відділу ДПУ цією ділянкою роботи займалося 6-те відділення, в реорганізованих органах КДБ – 5-й відділ 5-го управління. Їх діяльність супроводжувалася комплексом нормативної, оперативної, звітної документації, яка безпосередньо розкриває ініціаторів та виконавців антирелігійних заходів, оголює «режисуру» численних процесів і справ.

По-третє, держава всіляко маскувала свій курс на знищення релігії. Її декларації здебільшого мали толерантний характер, що базувалося на певних законодавчих засадах. Водночас партія зобов'язувала спецслужби здійснювати руйнування релігійних організацій негласними методами, відшукувати або провокувати їх «контрреволюційність», внаслідок чого заборони, арешти, розправи виглядали цілком логічно. У підривній роботі чекісти спиралися на розгалужену агентурну мережу з числа «ворожого табору». Поінформованість давала можливість маніпулювати людьми у визначених цілях, досягати бажаних поступок і ком-

промісів з боку церковної ієрархії тощо. При цьому вони керувалися рішеннями і вказівками політбюро і ЦК більшовицької партії, які ніколи не публікувалися і зберігалися у так званій «особливій теці».

По-четверте, цілий ряд документів спецслужб вказують на використання їх підрозділів для цілеспрямованої дискредитації Церкви і духовенства різних конфесій в очах суспільства, створення паралельних структур, провокації розколів і конфліктів.

По-п'яте, залишається актуальною проблема достовірності службової документації спецслужб, особливо слідчих справ та інформаційних довідок і зведень з місць. Московський історик М. Покровський небезпідставно вважає останні надзвичайно тенденційним джерелом [1, с. 61]. З цією оцінкою погоджується С. Кульчицький. Доведеність фабрикації переважної більшості кримінально-слідчих справ вимагає від дослідника ретельної фільтрації матеріалів та застосування до них сучасних методів джерелознавчої критики.

Весь комплекс доступних архівних документів органів держбезпеки, які висвітлюють релігійне життя в Україні, можна поділити на кілька категорій: 1) архівно-слідчі справи репресованих представників церковної ієрархії, рядового духовенства та релігійного активу; 2) директивно-розпорядчі документи керівництва ВУЧК – ДПУ – НКВС – КДБ, які безпосередньо визначали об'єкти, завдання і методи боротьби; 3) інформаційно-аналітичні документи: довідки, зведення, спеціальні донесення, звіти губернських, окружних відділів органів спеціального призначення або їх уповноважених, котрі направлялися місцевим партійно-радянським органам влади та центральному керівництву спецслужб; 4) щотижневі інформаційні зведення секретного відділу ДПУ УСРР для керівництва ОДПУ в Москві, політбюро і ЦК КП(б)У; 5) справи-формуляри, які заводилися на конкретну людину – потенційного «ворога народу», що перебував на оперативному обліку чекістів, і накопичували компрометуючий матеріал. Причому, іноді вони за об'ємом значно перевищували слідчі справи. Наприклад, на момент третього арешту в 1930 році чернігівського єпископа Пахомія (Кедрова) справа-формуляр становила 2 томи, тоді як сама кримінальна справа 21 аркуш [3]; 6) оперативно-агентурні розробки, за матеріалами яких готувалася доказова база для наступних арештів, слідчих дій та судових процесів. Побутуюча у чекістській професійній лексиці фраза «передати в розробку»

означала початок підготовки до репресій проти конкретної особи чи групи громадян; 7) узагальнюючі огляди по завершенні гучних реалізованих справ, які готував центральний апарат ОДПУ для ознайомлення на місцях і практичного використання досвіду їх «викриття».

Отже, проаналізувавши та систематизувавши окремі категорії документів спецслужб як історичного джерела, наголошуємо на їхній специфіці, трактуванні подій з класових позицій, які впливали із загального контексту суспільно-політичної ситуації в країні. Але суб'єктивність авторів службово-оперативної документації органів держбезпеки у сприйнятті дійсності не означає неадекватного її відображення. Використання цієї специфічної групи джерел дає можливість більш повно і об'єктивно висвітлювати актуальні проблеми вітчизняної історії.

Список використаних джерел

1. Архивы Кремля. В 2-х кн. / Кн. 1. Политбюро и церковь. 1922–1925 гг. – Москва–Новосибирск : РОССПЭН, 1997. – 599 с.
2. Российский государственный архив социально-политической истории. – Ф.76, оп. 3, д. 196.
3. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 8840, оп. 3, спр. 6832.

ОРГАНІЗАЦІЯ ОХОРОНИ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ В УРСР (ПОЧАТОК ХХ ст.)

О. М. Тур, к. філол. н., доцент; **М. Ю. Кухаренко**; **А. Г. Лучнікова**
*Кременчуцький національний університет
імені Михайла Остроградського, м. Кременчук, Україна*

Першим заходом радянської влади в Україні, спрямованим на організацію охорони та збереження архівних документів, стала поява в лютому 1919 року в м. Харкові в структурі Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМИС) Наркомосвіти УСРР архівно-бібліотечної секції [4], завданням якої серед інших стало опрацювання питань теорії і практики архівної справи, здійснення контролю за відбором документів на постійне зберігання. Архівною секцією була проведена значна робота щодо концентрації (під концентрацією розумілося приймання документів до державних архівів) архівних документів, упорядкування справ, прийнятих на зберігання, контролю за станом